

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Gárdonyi 100 melléklettel

150 ÉVES A MAGYAR NYELVŐR

Várady Tibor: „A kisebbségi politika célja: a nyelv és kultúra fenntartása”

Adamikné Jászó Anna: A *Véres könyv* és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években

Deák-Sárosi László: Dallamhangsúly a magyar versben

H. Tomesz Tímea – Jánk István: A közösségvállalás rítusai a sportban

Rádics Réka: A szeretet poétikai természetrajza a *Portugál szonettek* című kötetben

Keller Péter – Nagy János Ádám: Az *Egri csillagok* szövegváltozatai

M. Mester Katalin: Gárdonyi Géza „*Fel, nagy öröme...*” című karácsonyi énekének szövegváltozatai

Tuba Márta: M. Mester Katalin: Maratoni interjú Fekete Istvánról ifj. Fekete Istvánnal

Nagy Natália: Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei

Constantinovits Milán: Pölcz Ádám: A nyelvművelés retorikai gyökerei

Bernáth Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia

Balázs Géza: A Nyelvőr története (3.)

Pölcz Ádám: Adamikné Jászó Anna 80 éves

Balázs Géza: A Mátra-vidék mindenese. Fülöp Lajos 90 éves

NYR150

146. ÉVFOLYAM 2022. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGÁNAK FOLYÓIRATA (2020–)

Megjelenik évente négyszer
(márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben)

Alapította a Magyar Tudományos Akadémia 1872-ben

SZERKESZTETTÉK:

Szarvas Gábor (1872–1895), Simonyi Zsigmond (1896–1919), Balassa József (1920–1940),
Beke Ödön (1946–1953), Lőrincze Lajos (1954–1993), Keszler Borbála (1994–2021)

VÉDNÖKI TESTÜLET:

Lőrincze Péter, Temesi Ferenc, Tőkés László, Várady Tibor

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Fedosov, Aleksandrovich Viktor (Vlagyimir, Oroszország), Dragaschnig, Edina (Grác, Ausztria),
Lizanec, Petro (Ungvár, Ukrajna), Mifsud, Mari Lee (Richmond, USA),
Sivonen, Jari (Oulu, Finnország)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Aczél Petra (Budapesti Corvinus Egyetem), Adamikné Jászó Anna (ELTE), Balázs Géza (ELTE, PKE,
SZFE), Büky László (SZTE), Hidasi Judit (BGE), Horváth Péter Iván (PPKE), Cs. Jónás Erzsébet
(Nyíregyházi Egyetem), Kovács László (ELTE TÁTK), Kövecses Zoltán (ELTE), Minya Károly
(Nyíregyházi Egyetem), Pölcz Ádám (ELTE TÖK), Steklács János (PTE), Szűts Zoltán (EKKE)

FELELŐS SZERKESZTŐ: Balázs Géza

SZERKESZTŐK: Minya Károly, Pölcz Ádám

MUNKATÁRSÁK: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

TÖRDELEÉS, ARCULAT: Fancsek Krisztina

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNER:

Magyar Nyelvőr Alapítvány

Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport

Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

NYOMDA: Könyvpont Nyomda, Budapest

A szerkesztőség címe:

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

A szerkesztőség e-mail-címe: magarynyelvor@mnyknt.hu

A felelős szerkesztő közvetlen e-mail-címe: balazs.geza@gmail.com

Honlap: www.mnyknt.hu

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón:
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriuma:
http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_Nyelv==0151r.html
Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: www.mnyknt.hu (2020–)

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A Társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Telefon: 36-30-318-9666, e-mail: irodavezeto@mnyknt.hu

ISSN (nyomtatott) 0025-0236

ISSN (webváltozat) 1585-4515

Előfizethető: 2022-től kizárólag a kiadóban, a Magyar Nyelv és Kultúra
Nemzetközi Társaságánál

Egyes szám ára: 1500 Ft, éves előfizetés (4 szám): 6000 Ft

TARTALOM

„A kisebbségi politika célja: a nyelv és kultúra fenntartása”. Várady Tibor jogászprofesszort kérdezi Balázs Géza.....289

Tanulmányok

Adamikné Jászó Anna: A Véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években 308

Deák-Sárosi László: Dallamhangsúly a magyar versben 333

H. Tomesz Timea – Jánk István: A közösségvállalás rítusai a sportban. Esettanulmány a 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokságon történt szíveállás kapcsán 350

Rádics Réka: A szeretet poétikai természetrajza a Portugál szonettek című kötetben 365

Gárdonyi 100

Keller Péter – Nagy János Ádám: Az Egri csillagok szövegváltozatai 371

M. Mester Katalin: Gárdonyi Géza „Fel, nagy öröme...” című karácsonyi énekének szövegváltozatai 401

Szemle

Tuba Márta: M. Mester Katalin: Maratoni interjú Fekete Istvánról ifj. Fekete Istvánnal 412

Nagy Natália: Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei 414

Constantinovits Milán: Pölcz Ádám: A nyelv művelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról 419

Bernáth Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia 423

Egyebek

Magyar Nyelvőr: Beköszöntő (1920) 427

Balázs Géza: A Magyar Nyelvőr története (3.) Balassa József Magyar Nyelvőre (1920–1940).....429

Pölcz Ádám: Anyanyelvünk, gondolkodásunk gazdagítója. Adamikné Jászó Anna 80 éves......439

Balázs Géza: A Mátra-vidék mindenese. Fülöp Lajos 90 éves 443

A Nyelvőr postája (Minya Károly).....446

Új szavak, kifejezések (Balázs Géza – Minya Károly).....449

Korrektorversenyek (B. G.).....451

CONTENTS

Balázs Géza asks professor of law Várady Tibor: "The aim of the minority policy is to maintain language and culture", also: Thoughts for Várady Tibor from his article published in Hungarian Science 2022/7 289

Papers

Adamikné Jászó, Anna: The Véres Könyv and the Unveiling Language. Jókai's short stories based on Turkish themes in the 1850s 308

Deák-Sárosi, László: Melody stress in Hungarian poetry..... 333

H. Tomesz, Timea – Jánk, István: The rituals of community commitment in sport A Case Study on the Cardiac Arrest at the 2021 European Football Championship 350

Rádics, Réka: The poetic nature descriptive approach of love in the volume entitled Portuguese Sonnets 365

Gárdonyi 100

Keller, Péter – Nagy, János Ádám: Text versions of the Eclipse of the Crescent Moon 371

M. Mester, Katalin: Versions of Gárdonyi Géza's Christmas Song Entitled Fel, nagy öröme.....401

Reviews

Tuba, Márta: An interview with Fekete István Jr. about Fekete István 412

Nagy, Natália: Sebestyén Zsolt: Place names of the Subcarpathian Region.....414

Constantinovits, Milán: Pölcz Ádám: The rhetorical origins of language cultivation 419

Bernáth, Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai encyclopaedia.....423

Miscellaneous

Magyar Nyelvőr: Introduction (1920) 427

Balázs, Géza: The History of Magyar Nyelvőr (Part 3) Balassa József's Magyar Nyelvőr (1920–1940) 429

Pölcz, Ádám: Enriching our native language and mind. Adamikné Jászó Anna is 80 years old.....439

Balázs, Géza: The Handyman of Mátra Region. Fülöp Lajos is 90 years old 443

The Postbox of Magyar Nyelvőr (Minya, Károly) 446

New words and phrases (Balázs, Géza – Minya, Károly).....449

Proof readers' Competition (B. G.) 451

KELLER PÉTER – NAGY JÁNOS ÁDÁM

AZ EGRİ CSILLAGOK SZÖVEGVÁLTOZATAI

Kivonat

2022. október 30-án lesz Gárdonyi Géza halálának századik évfordulója. Erre az évfordulás emlékünnepre dolgozta ki többéves munka eredményeképp Nagy János Ádám azt az informatikára épülő technológiát, amelynek segítségével közel százötíz év után először sikerült mondatról mondatra összehasonlítani a *Nagy Könyv* azon négy kiadásának szövegváltozatait, melyek még az író életében megjelentek. Ezzel a módszerrel igazolható, hogy az író tudatosan, a saját maga által megszabott elvek szerint fejlesztette kiadásról kiadásra a szövegeit. Nem mindenre kiterjedő vizsgálatot adunk közre, hanem példákon keresztül mutatjuk be Gárdonyi Géza írói módszerét. A teljes összehasonlításra azért sem törekedhettünk, mert hatalmas szövegállományok összehasonlításáról van szó. A négy kiadás összesen közel 45.000 mondatnyi szövegből és kb. 2,3 millió karakterből áll.

Kulcsszavak: Gárdonyi Géza, Egri csillagok, szövegváltozat, a szövegmódosítás motivációi

Az Egri csillagok születése és az író életében megjelent kiadások

Az életrajz szerint Gárdonyiban az *Egri csillagok* gondolata 1897-ben fogalmazódhatott meg. Ebben az évben, november 13-án levelet írt az akkori pécsi polgármesternek, Majorossy Imrének (URL1), és érdeklődött Bornemissza Gergely múltja felől (Gárdonyi 1934: 43). „...minden vázlat nélkül ereszkedett neki a regénynek. Ez a mulasztása később meg is bosszulta magát. Elakadt a regénnyel a 135. lapnál (1897. december 9.). Elfulladt végleg. Egy hónapig nem bírt rajta mozdítani” (Gárdonyi J. 1934: II, 44). Ebből a hibából tanult. A folytatásban már megjelenik a *Titkosnapló* alapján kimutatható tudatosság, amely megegyezik a mai minőségmenedzsment alapelveivel: tervezz, hajtsd végre, ellenőrizz, javíts (Keller 2015: 78–84). Több mint egy év elteltével kezdődik az újratervezés: 1899 tavaszán Konstantinápolyba utazott forrásanyagot gyűjteni. Június 5-én ért haza, és ezután igen sebesen haladt az írással. Négy és fél hónap után, 1899. október 26-án azt írja naplójába: „Az *Egri csillagok*nak az 1051. lappal a végére jutottam” (Gárdonyi 1934: 44). Ezt a szöveget is ellenőrzi és javítja: „Még két hónapig foltozgatja a regényét. Ez a foltozás 1290 kézirati lapra bővíti az írást. 1899 karácsonyán a *Pesti Hírlap* azzal lepte meg olvasóit, hogy megkezdte az *Egri csillagok* közlését” (Gárdonyi 1934: 46).

Az első részlet 1899. december 24-én, az utolsó pedig 1900. április 21-én látott napvilágot. Mivel a *Pesti Hírlap* tulajdonosai a Légrády testvérek voltak, ezért nem véletlen, hogy a regény az ő kiadásukban jelent meg 1901. január 31-én könyv formájában.

A további kiadásokról a Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula gondozásában megjelent *Egri csillagok* kötetben található összegző áttekintés 1961-ig (Gárdonyi 1963: 580).

A szövegváltozatok korábbi elemzései

Az Egri csillagok meglévő teljes szövegtörzsainak mondatról mondatra való összehasonlításakor nem talákoztunk a szakirodalomban olyanokkal, amelyek a kritikai kiadást is figyelembe veszi.

Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula a leghitelesebb Gárdonyi-szöveget keresték – és talán elsőként –, foglalkoztak a regény szövegváltozataival is (Gárdonyi 1963: 581–9). Véleményük szerint a *Pesti Hírlap*ban és az első kiadásban megjelent szöveg azonos. Ezt a mi elemzéseink is alátámasztják, ugyanis a számszerű összehasonlítás során csak szedési hibákból eredő eltéréseket találtunk. Z. Szalai és Tóth a legmegbízhatóbbnak az 1913-as kiadást tekintették, megjegyezve, hogy „Gárdonyi [...] minden újabb kiadásnál végigstilizálta, csiszolta az Egri csillagokat” (Gárdonyi 1963: 581). Elemzésükben ugyan a mondatról mondatra való összehasonlítás elvét alkalmazták, de nem a teljes szövegtörzset és nem a Gárdonyi életében megjelent összes szövegváltozatot, hanem csak egyes, kiragadott szövegrészeket vizsgáltak. Néhány példa alapján az 1901-es szövegvariánst vették egybe az 1913-assal. (Foglalkoztak az 1923-as kiadással, de az nem tárgya ennek a dolgozatnak.) Az ilyen alapokra épített vizsgálat alapján megfogalmazott megállapításaik: „Már az indításból világosan kitetszik az 1913-as szöveg érettsége, balladás tömörsége és célratörőbb lendülete, [...] Gárdonyi él a párbeszéd adta szerkesztési és megjelenítési lehetőségekkel” (Gárdonyi 1963: 582–3).

Császtvay Tünde két írásában is foglalkozott a regény első és negyedik kiadásának szövegváltozataival (Császtvay–Fodor 2014; Császtvay 2018). Egyikben sincs hivatkozás Z. Szalai és Tóth vizsgálataira.

Az első kiadással kapcsolatban Z. Szalai és Tóth megállapításával részben egyező, részben különböző véleményt fogalmazott meg. Egyetértnek abban, hogy: „Gárdonyi Géza első, máig leghíresebb történelmi tárgyú regényét, az Egri csillagokat a *Pesti Hírlap* című, a modern polgárosodás eszméjét hirdető, meghatározó szerepű fővárosi újság 1899 karácsonyán kezdte közölni folytatásokban, s ez jelent meg némi átdolgozás után 1901-ben könyv formá-

ban is” (Császtvay–Fodor 2014: 829–30). Ugyanez más megfogalmazásban: „Az Egri csillagok című, máig legismertebb magyar regényt 1899 karácsonyától a Pesti Hírlap közölte folytatásokban, s ez jelent meg 1901-ben könyv formátumban” (Császtvay 2018: 560). Eltér a két kutatópáros véleménye abban, hogy Császtvay és Fodor szerint: „Gárdonyi többször is akkurátusan kijavította a regény szövegét. Először a folytatásokban megjelenő részközlések kötetbe való rendezésekor, amikor is körülbelül egyharmadával húzta meg, és jócskán átírta a szöveget” (Császtvay–Fodor 2014: 831).

Császtvay – Z. Szalai és Tóthhoz hasonlóan – a negyedik kiadás korrektúrapéldányát tartja hitelesnek, de nem az egyes kiadások szövegkorpuszainak összehasonlítása alapján indokol, hanem Gárdonyira hivatkozik: „Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában fennmaradt a regénynek az a korrektúrapéldánya, amelyet Gárdonyi nagy odafigyeléssel a halála előtti utolsó kiadáskor végigjavított, így a 2005-ben Császtvay Tünde szerkesztésében megjelent új edíció végre visszaállította a Gárdonyi akaratának textológiai- és filológiai megfelelő szöveget” (Császtvay 2014: 831). Ugyanakkor az általa sajtó alá rendezett kötet Életrajzi jegyzet fejezetében Z. Szalai és Tóthra emlékeztetően fogalmaz, és azt mondja, a szöveg az 1913-as kiadásra épül: Gárdonyi „életében a negyedik, az 1913-ban megjelent kiadást gondozta és javította utoljára, s ezt a változatot tartjuk nyelvileg a legletisztultabbnak. Kötetünk az 1913-as edícióval való összeolvasás alapján készült” (Császtvay 2008: 560).

A 2022. május 13-án a Dobó István Vármúzeum egy sajtótájékoztatóján a fent említett kutatók által nem említett két szövegkorpuszt is bemutatnak: az 1905-ös, második kiadásának egy példánytöredékét és a 4. kiadásának szintén kézírásos javításokat tartalmazó töredékes példányát.

Gárdonyi a szövegmódosításokról

Gárdonyi számára a mű nem fejeződött be azzal, hogy átadta a nyomdának. A hivatása és az olvasók iránti mélységes alázata, az irányukban érzett felelőssége és tisztelete, valamint a minőség melletti elkötelezettsége és a tökéletességre való törekvése mutatkozik meg abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díjjal jutalmazta (1902. október 27.) a regényét. „A bizottság mindenekelőtt számba vette a mondott bienniumnak egész regénytermését s a szabályzat alapján osztályozta. Örömmel jelentheti, hogy mindjárt az első csoportban, a szorosán történelmi tárgyú regények között talált egyet, melyet egyhangúlag jutalomra ajánlhat. Ajánl is, mégpedig nemcsak a Péczely József alapító levelében uralkodó szempontból: hogy

a magyar történet ismeretét és szeretetét terjessze a költészet, hanem mint oly művet, melyben, fogyatkozásai mellett is, nem mindennapi írói tehetség nyilatkozik meg, s amely irodalmunk egy nagyfontosságú ágának kétségtelen gazdagodására szolgál. Ez a munka Gárdonyi Gézának Az egri csillagok című, öt részből álló regénye, melyet először a Pesti Hírlap közölt 1899 dec. 24. és 1900 ápril 21. között s amely utóbb, a Légrády testvérek kétkötetes kiadásában önállóan is megjelent” (Beöthy 1902). Gárdonyit nem szédítette el, hogy nem mindennapi írói tehetségét a bírálók egyhangúlag dicsérték, ő műve fogyatkozásait kívánta felszámolni.

Feljegyzéseiben sok helyen utal arra, hogy tudatosan és folyamatosan fejlesztette szövegeit. Műveit ajándéknak tekintette: „Mindenki élete erre a kérdésre felel meg: mit akar? A legtöbb ember kapni akar. Az igazi író azonban alkotni akar, vagyis adni. Minden egyéb mellékes neki” (Gárdonyi 1974: 40). Az ő ajándékai egyre fényesebben csillogó gyémántok: „Javításra idődet ne sajnáld. A javítás is alkotás. Gyöngy, gyémánt, ha csak borsónyi is, értékesebb magánál a koronánál. S ha egy nap csak egy gyémántszemet alkotsz is, egy mondatban, vagy csak egy szóban: gyűrűbe illesztettél drágakövet” (Gárdonyi 1974: 145).

A *Nagy Könyv* írójának határozott célja volt ezzel a regénnyel, amit a kortársak is felismertek. A Gárdonyival foglalkozó monográfiák keletkezése előtt az *Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság 1929. évi évkönyvében* Köveskúti Jenő *Gárdonyi és a kritika* című tanulmányában (Köveskúti 1929) Beöthyre hivatkozva Gárdonyi érdeméért említi, hogy meglátta az *Egri csillagok*ban a pedagógiai értékű kiváló ifjúsági olvasmányt, s a regényt az iskola figyelmébe ajánlotta. A Péczely-díj bírálati jelentésében az iskola még nem szerepel, ott csupán ez áll: „Nem utolsó érdeme, hogy egész világánál, szelleménél, előadása módjánál fogva legkiválóbb eredeti ifjúsági olvasmányaink közé sorakozik. [...] a hősi ideál cultusát szolgálja. [...] őrizzük általa, ifjúságunk szívében, nemzeti szellemünket” (Beöthy 1902). Mindez azért is érdekes, mert akkor még nem jelent meg a fia, Gárdonyi József által írt életrajz, amely az *Egri csillagok* születésével kapcsolatban megerősíti, hogy a mű ténylegesen pedagógiai céllal született annak érdekében, hogy a magyar gyerekek a magyar történelemből választhassanak olyan alakokat, akikhez hasonulhatnak (vö. Gárdonyi J. 1934: Gergő diák születése fejezet, ill. Gárdonyi 1974: „A regény is tanítómester. [...] De nem ismeretközlő mester, hanem szív- és karakternevelő.”)

Az *Egri csillagok* viszonylag hamar kötelező olvasmány lett. Ez a szerző számára elsősorban nem dicsőséget, hanem újabb feladatot jelentett. Még fényesebbre kellett csiszolnia a gyémántot. Alszeghy Zsolt *A XIX. század*

magyar irodalma című könyvében ezt olvassuk: „Megkapó, hogy mindent milyen komolyan vesz ez a nemeslelkű író: amikor az *Egri csillagok* két kötetét a középiskolákban kötelező olvasmányul jelölték ki, maga mesélte, gondos szemmel átjavította az ismert regényt sorról-sorra, mert az lebegett előtte, hogy a legfogékonyabb olvasóközönségnek, az ifjúságnak, kerül most a kezébe” (Alszeghy 1923: 270).

Gárdonyi a Magyarul így című írásában saját magát is bírálva buzdít másokat a folyamatos nyelvi tökéletesedésre: „mindazok a hibák, melyeket itt felszínre vetek – alig egy-kettő híján – az én írásaimban, könyveimben is éktelenkednek” (Gárdonyi 1938: 3).

A szövegeit annak a meggyőződésének tudatában módosította, hogy összefüggés van a megértés és a világos nyelv használata között. (Az író fiának, Gárdonyi Józsefnek a hagyatékában található Gárdonyi Géza Mindentudó könyve szerkesztési elvei, melyek között az első helyen ez áll: „Oly tiszta és világos nyelv, hogy a 8 éves fiú, a teljesen tudatlan nép is megértsen mindent.”) Így tudta elérni pedagógiai célját. Számára ugyanis a könyvírás a néptanítói pálya kiteljesedése (Keller 2019a: 223–31; Keller 2021a: 79–90) egyéni tanterv szerinti oktatás: „Az elemi iskolai tantervben minden benne van, csak a főcél hiányzik, a nemzetnevelés. Ne csak tudománytölcser legyen az iskola, hanem karaktereket fejlesszen, egyenesítsen, keményítsen. Mert a tudások meghalnak az emberrel, de a karakter nemes és becses vonásai átszármaznak gyermekeire, unokáira, tízedik nemzedékére is” (Gárdonyi József feljegyzései alapján).

Evidencia, hogy nemzetnevelés csak nemzeti nyelven folyhat. „Mindem nemzetnek főkincse a nyelve. Bármit elveszthet, visszaszerezheti, de ha a nyelvét elveszti, Isten se adja vissza többé. Aki a jó magyar szót elhagyja az idegenért, akinek a korcs magyar szó nem fáj, hazaáruló!” (Gárdonyi 1938: 5). Hazaáruló az, aki tudva és akarva vét, aki nem fejlődik, aki nem áll ellent a kísértésnek.

Változtatásaira a tudatosság jellemző. Bizonyítható, hogy emlékezett a módosításokra: „Írtam: »nagy kevély, szarvas bajuszú ember volt az a Csáth.« Javítottam: »nagy szuszú, kevély bagoly« (*A láthatatlan ember*)” (Gárdonyi 1974: 120). Dokumentálta a folyamatokat: „Az előre vetődő árnyék: szerkezeti munka, de utólag is csinálható. Az eleje a műnek igazítandó a vég szerint. Például az *Isten rabjaiban* a kertész és a liliom” (Gárdonyi 1974: 77). Konkrét feladatokat jelölt ki magának: „Jött az a gondolatom, hogy *A kürt* novellámból jó drámát csinálhatnék” (Gárdonyi 1974: 26).

Gárdonyi önmaga művészetét részben a magyar és a világirodalom (Kovács Árpád 2014) legnagyobbjai szintjére kívánta tökéletesíteni. Ilyen mér-

cével méri magát: „Másodszor történik, hogy a Nobel-díjjal kapcsolatban említik a nevemet. Most a *Borsszem Jankó* vasárnapi száma. Ez konstatálja azt is, hogy »magyarul senki se tud úgy: a nyelvnek nem ismert, új szépségei pompáznak« stb. Tehát hiába borítanak rám sötétséget” (Gárdonyi 1974: 22). Hasonló üzenetet hordoz egy 1918-as Napló-részlet: „A Magyar Újság-ban cikk. Mondja, hogy nyelv tekintetében különb vagyok Aranyánál. Ez az első elismerése nyelvtudásomnak” (Gárdonyi 1974: 29). Mindezek nem teszik önteltté, elbizakodottá, mert 1921-ben ez olvassuk a Naplóban: „Az összes 1921-ig írt könyveid ember- s milliófestései a »más szóval a szót« s a »múlt-ja is adódjék« szerint újraírandók. Hiszen itt ragyogtathatod művésztalodat” (Gárdonyi 1974: 59). Az utóbbi bejegyzés két szempontból is fontos. Az egyik, hogy a *más szóval a szót* elvre hivatkozik, a másik, hogy saját írásainak újragondolása élete végéig jellemezte alkotói tevékenységét.

A szövegeket összehasonlító technológia lehetőségei

Nagy János Ádám a statisztika és a matematika módszereivel a 19–20. század fordulójának irodalma területén már érdekes megállapításokra jutott. Gárdonyi Göre Gábor leveleinek elemzésével a 10 Göre-kötetben előforduló összes Göre-levél összes humorelemének gyakorisági és korrelációs vizsgálatával számszerűen bizonyította Gárdonyi egészen különös alkotói fegyelmét, amellyel 22 éven át írta ezeket a leveleket. A számítások statisztikailag azt is igazolták, hogy a Gárdonyival szemben egyesek által hangoztatott, például a vallással kapcsolatos vádak hamisak (Nagy 2021a: 64–72). Egy másik vizsgálatában hasonló módszerekkel Rákosi Viktor (Sipulusz) recepciójának utóbbi 100 évbeli változását 17 magyar író és költőt figyelembe véve elemezte. A számok tükrében mutatta be, hogy az ideológiai irányzatok milyen erőteljesen tudják befolyásolni – emelni vagy csökkenteni – egyes szerzők recepcióját (Nagy 2021b).

Az *Egri csillagok* szövegváltozatának elemzésében a kihívást az jelentette, hogyan lehet a Gárdonyi életében könyv formájában megjelent művekben előforduló összes változást felfedni, és azokat mondatról mondatra, adott esetben statisztikailag is elemezni. A mű nagy terjedelme miatt egy-egy kiadás különbségeinek feltárása a hagyományos módszerrel rendkívül munkaigényes feladat. Nem véletlen, hogy 100 év alatt erre a munkára senki sem vállalkozott. Ma már ez egyszerűbb az informatikai lehetőségek igénybevételével. Napjainkban egy jól olvasható nyomtatott szöveg digitalizálása technikailag megoldottnak tekinthető, bár jelentős utómunkákat igényel. (A karakterek felismerésének pontosságát erőteljesen befolyásolja a nyomta-

tott szöveg minősége, a használt betűtípus, a papír állapota. Ha elkészült az elektronikus szövegváltozat, azt akár a mesterséges intelligencia bevetésével is egy szintig szoftveres úton meg lehet tisztítani, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a hosszadalmas, manuális munkát a tisztítás során nem lehet elkerülni.) Bár az utóbbi időkben már léteznek a szövegek különbségeit felfedező szoftverek, a mi céljainknak megfelelő, statisztikai adatokat is szolgáltató szoftvert nem találtunk.

Létre kellett tehát hozni egy szoftvert, amely első lépésben az összehasonlítható szövegeket mondatra bontja, majd az azonosakat egymás mellé rendezni. A tisztított szövegek birtokában megnyílt a lehetőség a szöveg mondatokra bontására, a szövegváltozatok mondatainak mondatról mondatra való összehasonlítása, majd a különbségek automatizált felismertetésére. A hiányzó, illetve betoldott mondatokkal szemben értelemszerűen üres sorok állnak szemben. Azokat a mondatokat, amelyekben eltérés van, a program vizuálisan, színnel jelzi. A kutató számára a szövegek vizsgálata így sokkal hatékonyabbá válik, mert nem kell minden mondatot kétszer vagy többször külön elolvasnia, hanem csak azokra a helyekre kell koncentrálnia, ahol eltérés mutatkozik. A rendszer a szövegtörzsekben fellelhető összes változást jelzi. Az évek során bebizonyosodott, hogy a leírt, informatikai alapokon működő, szövegeket összehasonlító technológia működőképes, jól használható eszköz. Sok új lehetőséget nyújt a szövegváltozatok tanulmányozás mellett is. Segítségével például lehetővé válik a kiadások közt eltelt időben megváltozott helyesírási szabályok tanulmányozása.

A technológia egyik legfontosabb lehetősége, hogy az eltérésekről statisztikai adatokat szolgáltat. Az adott kiadás mondatainak, szavainak száma, az eltérésekre vonatkozó adatok szinte azonnal elérhetők. Két kiadás szövegei közti változások százalékos arányát szintén kiszámítja. A számszerű adatok ismeretében sok egyéb, eddig nem elemzett vonatkozás is kutathatóvá válik. A módszer lehetővé teszi a vizsgált műben található szóalakok kigyűjtését, majd abból – megfelelő kiegészítő módszer alkalmazásával – a szótári szavak listája is létrehozható. Ezek írói szótárak, adattárak alapjai lehetnek. Általánosságban elmondható, hogy az Egri csillagok szövegváltozatainak nyomon követésére minőségileg új lehetőség nyílt meg, ami az írói szándék, Gárdonyi írásművészetének, valamint munkamódszerének jobb megértéséhez biztosít hatékony segítséget.

A technológia tehát egy olyan komparatiztikai segédeszköz, amellyel egy író munkamódszerének elemzése nagyon hatékonyan vizsgálható, de legnagyobb előnye, hogy az elemzésekből levont megállapítások statisztikailag is alátámaszthatók, minősíthetők. Dolgozatunkban ennek a módszernek

az alkalmazásával jutottunk el a megfogalmazott megállapításokhoz. Nyomdatechnikai okokból nem közlünk minden szövegváltozatot, hanem csak az első és az utolsó kiadás szövegét, és zárójelben adjuk meg, hogy mely kiadás esetében változtatott Gárdonyi a szövegen.

A technológiát illetően mi is követjük Gárdonyi példáját, az eljárást folyamatosan fejlesztjük.

Komparatiztikai eredmények

Közel négyszer tizenkétezer mondatot, azaz mintegy negyvennyolcezer mondatot kellett úgy összehasonlítani, hogy a szövegek különböző kötetekben voltak fellelhetők. Az első kiadás mintegy 11.500 mondat, ami az 1909-es kiadás esetében közel 1000-rel több. Ez az 1000 módosítás nem mind beszúrás. Sok olyan szövegrész is van, amelyet törölt az író.

Ha statisztikailag elemezzük a változtatások számát – igen nagy egyszerűsítésekkel élve –, azt mondhatjuk, hogy Gárdonyi az egymást követő kiadások esetében az előzőhöz képest – kerekítve – minden második mondatban változtatott valamit.

Elvégeztünk egy egyszerűsített, igen durva becslést, hogy az író számára mekkora munkát jelentett egy-egy ilyen új kiadás létrehozása. Az *Egri csillagok*-ban egy mondat átlagosan 53 karakter. Az interneten található adatok szerint a szintén átlagos olvasási sebesség 15 karakter másodpercenként. A teljes szöveg, a 12.500 mondat elolvasása tehát 12,7 óra. (Ellenőrzésképpen egy internetes forrás [URL2] szerint 13,5 óra, tehát jó az egyezés.) Ha a mondat javítási idejét az olvasáshoz képest – önkényesen – háromszor hosszabbnak vesszük, akkor egy új kiadás létrehozásának nyers munkaidő-felhasználása 12,7x3, vagyis kb. 4 teljes, 8 órás munkanapra adódik.

A vizsgált szövegváltozatok

Ebben a tanulmányban az író életében könyv alakban megjelent kiadásokat, tehát a Légrády Testvéreknél 1901-ben és a Singer–Wolfner Kiadónál 1905-ben, 1909-ben és 1913-ban megjelent szövegvariánsokat vizsgáltuk.

Gárdonyi a regény szerkezetét minden kiadás alkalmával módosította. A Péczely-díj bírálatát elfogadva jellemzően összevont részeket. Az 1909-es kiadás adja meg a közel végleges felépítést. Eger veszedelmét dolgozta át a legtöbbször.

A fejezetek száma				
	kiadás éve			
	1901	1905	1909	1913
Hol terem a magyar vitéz?	18	18	17	17
Oda Buda!	37	36	24	24
A rab oroszlán	32	32	13	13
Eger veszedelme	36	37	17	14
Holdfogyatkozás	43	43	23	23

Az első kiadást több korabeli metszet (Szigetvár, Buda, Konstantinápoly, Jedikula, Eger), a fontosabb szereplők képei (Szulejmán, Zrínyi György barát, Izabella, Dobó), fénykép (Jedikula), fegyverek rajzai (szakállas lándzsa, kovás puska, harci fókos) díszítik. A későbbi kiadásokban nem találunk illusztrációt.

Maga a szöveg sok helyen módosult, de vannak olyan részei, amelyeken nem változtatott az író. Nem csodálkozunk azon, sőt természetesnek vesszük, hogy a Sukán számtartó által készített leltár és a szállóigévé vált mondatok (Pl.: „Az egri vár erős, de itt van a szolnoki példa, hogy a falak ereje nem a kőben van, hanem a védők lelkében.” „Inkább kevés oroszlán, mint sok nyúl.” „A magyar ember nem gondol szökésre, mikor várat épít.” stb.) nem alakultak.

A szövegváltozatok vizsgálatának eredményei

A vizsgálati szempontok a *Titkosnaplóból* (Gárdonyi 1974) megismert elvek és a szövegvariánsok együtt olvasása során alakultak ki. Elemeztük a szóhasználatot, a stilisztikát, és kerestük, hogy az írói elvek, az író habitusa hogyan fedezhető fel a változtatások mögött.

Az egyes állítások alátámasztására a négy kiadás adott esetben több szövegrészt is felkínál. Terjedelmi okok miatt igyekeztünk csak egy-egy kiragadott, jellemző példát közzétenni.

A fontosabb szövegrészek vizsgálata

Gárdonyi szerint: „A nagyjelenet minden! A többi csak előzmény. Ha így vázolod a regényt, a befejezés után könnyű munka minden bővítés és epizód” (Gárdonyi 1974: 70). A szövegváltozatokból kiderül, hogy ezeket a szövegrészeket feltehetően előre megkomponálta. Ezeknek a részeknek a szövege vagy egyáltalán nem, vagy igen határozottan a mondanivalót alátámasztó

okból módosult, de csak igen kis mértékben. Az Évára vonatkozó, az anyai szeretet magasztaló rész szövege változatlan, imája szintén. A várvédők esküje is. Dobó esküjének szövege is. Csak az írásmód módosul 1913-tól a szakralitás irányába: az ég nagybetűs Égre változik. Hasonló történik a várvédők esküjének jelenetében. A várvédők 1909-től már nem egy szívvel-lélekkel, hanem az eskü szentségi voltát hangsúlyozva „csak” egy lélekkel kiáltják Dobó után, hogy ők is esküsznek.

Logikai alapú szövegmódosítások

A szövegmódosítások egy jelentős része arról tanúskodik, hogy Gárdonyi folyamatosan ellenőrizte magát.

A történeti hűségre nemcsak az első, hanem a későbbi kiadásoknál is ügyelt. Sári Andrást az első két kiadásban a török még Fehérvárról, 1909-től már a régebbi szóhasználat szerinti Fejérvárról hozza el.

A korabeli szóértelmezéseket vélhetően jól tükrözi a *Pallas nagy lexikona*. Az első kiadásnál Gárdonyi feltehetően nem ügyelt arra, hogy a lexikonban már szereplő, az Amerikából származó növényt 1520 óta Spanyol-, 1560 óta Olaszországban ültették, tehát 1552-ben még nem lehetett Magyarországon. Az első kiadásban még gyakran emlegetett kukorica így a későbbi kiadásokban napraforgóra módosult. Először csak magát a kukorica szót javította (1905), majd a kukoricást is (1909). Csak a kukoricaszár került el a figyelmét: amikor a török betemette a várárkot, a töltés alkotóelemeinek felsorolásában ott maradt.

A *Pallas nagy lexikonában* szerepel a mikroszkóp mint címszó, de nem szerepel, hogy mikor fedezték fel. Gárdonyinak feltehetően a regény első kiadása után jutott tudomására, hogy az elsőt Hollandiában készítették valamikor 1590 és 1608 között. Gábor pap tehát Somogyban nem mutathatta egy saját maga által gyártott mikroszkóppal Gergőnek a béka véredényrendszerét. Törli is a részt.

A *Pallas nagy lexikonában* nincs zenekar címszó. Gárdonyi jól képzett zenész volt, de az első fogalmazványnál és a második kiadásnál is elkerülte a figyelmét, hogy abban az időben nem a mai értelemben vett zenekarok, inkább zenélni tudó emberek, bandák, cigánybandák vonulhattak a török sereggel:

A két vezért együtt láttam lóháton az Almagyaron.	A két vezért együtt láttam lóháton az Almagyaron.
Az ágyuk közül egyet se vittek el.	Az ágyuk közül egyet se vittek el.
A két zenekar is itthon van.	A két bandájok (1909-től) is itthon van.

Hajván elbeszélése szerint egy dervis combsérülésbe hal bele. Első olvasatra minden teljesen helyénvaló. A lényegi üzenet az, hogy átszúrt vagy átlőtt seb okozta a halált. Csakhogy egy combsérülésből fel lehet épülni, hiszen Dobó is felépült a lábsérüléséből. Biztos halált az okoz, ha az ember derekát szúrják vagy lövik meg:

A dervist valami seb ölte meg.	A dervist valami seb ölte meg.
A combján volt a seb.	A derekán (1905-től) volt a seb.
Vagy átszúrták, vagy átlőtték.	Vagy átszúrták, vagy átlőtték.

A regény elején Török Bálint udvarában az apródok vörös és kék ruhát viselnek. Az első kiadásban Gergely Budán, amikor ismét apróddá lép elő, mégis sárgaselyem öltözetet kap. Az 1913-as kiadásban Martonfalvay már vörös és kék selyem apródöltözetet tesz a ruhatárból Gergő elé.

Gárdonyi feltehetően számítással is ellenőrizte állításai helyességét. Varsányi kémjelentésében a különböző ágyúfajták száma alapján rájöhettek, hogy a tizenhat faltörő öreg ágyút, a nyolcvanöt nagy ágyút, az ötven kisebb golyólövő ágyút és a sok mozsárágyút a negyvenszekérnyi golyó nem tudta volna 38 napig táplálni. Száznegyvenre javította:

Golyót hoznak negyven szekérrel, puskaporos tevét kétszázat láttam.	Golyót hoznak száznegyven (1909-től) szekérrel, puskaporos tevét kétszázat láttam.
--	---

Annak is utána számolhatott, hogy ha Hegedűs egy nap alatt csak húsz embert öl meg, az tíz óra viaskodást feltételezve óránként csak két ember. Ha tényleg csak ennyi, akkor vagy nagyon sokat vív egy harcossal, vagy nagyon gyenge a török roham. A második kiadástól kezdve már negyven törököt ver le saját kezével, ami realisabb szám.

Húsz törököt vertem le ma a saját kezemmel, s ezek között volt egy, amelyik kétszer rám csapott.	Negyven (1905-től) törököt vertem le ma a saját kezemmel.
---	--

Egy későbbi példánál majd látjuk, hogy „alig egy óra alatt öt ember esett el a kapu táján”, tehát a módosítás számszakilag is vélhetően helyes.

A logikai szempont vagy a történelmi ismeretek bővülése okán változik a foglyul ejtett török vallomása. Dobó kérdésére, hogy miben van Ali pasa ereje, Dsekids az első kiadásban azt válaszolja, a vasbotban, a harmadik kiadástól pedig azt, hogy a szöges ostorban (1909-től) (ami a Gergely által gyártott tűzkerékkel szemben már hatástalannak bizonyul).

Hasonló okai lehetnek annak is, hogy az ostrom leírásánál 1909-től megváltozik Gergely parancsa:

Amint, az ostromfödél a bástya lejtőjére ért, Gergely nagyot kiáltott:	Amint az ostromfödél a bástya lejtőjére ért, Gergely nagyot kurjant:
– Arcra!	– Hasra!

Gárdonyi nagyon sokat foglalkozik a karakteralkotás kérdésével a *Titkosnaplóban*. A szó maga 142-szer fordul elő, külön fejezeteket is szentel ennek a témának: pl.: Karakter, Karakter és ellentézis, Mese és karakter, Testi karakter, Karakter-tábla. Az Egri csillagok esetében is észrevehető a tökéletesítő szándék. Madarász Flóris a *Katolikus Szemlébe* 1909-ben írt, három részletben megjelent tanulmányában (Madarász 1909) már említi: Gárdonyi észszerű pszichológus. Gárdonyi magán is észreveszi, hogy: „Az író nem színész. Mihelyt csináltság érzik a munkáján, nem hisznek neki” (Gárdonyi 1974: 56). Az *Egri csillagokban* Gergő és Vicuska megérkezése a Cecey-házhoz ilyen „csináltság”. Gárdonyi ezt magán is felfedezi. A meseszöveg alakításában tetten érhető a falusi tanító, aki tudja, hogy egy gyermek egy át nem aludt éjszaka után inkább álmos, mint büszke, inkább halavány, mint diadalmas, és nagyon kicsi az esélye annak, hogy a generálist szeretné utánozni.

– Van Isten Péter!	– Van Isten, Péter!
Kelj fel, mert van Isten!	Kelj fel, mert van Isten!
A két gyermek ott volt a kapu előtt.	A két gyermek ott várt a kapu előtt.
Ültek a szürkén.	Ültek a szürkén, álmosan és halaványan (1909-től).
Vicuska a Gergő vállába kapaszkodva, Gergő meg büszkén és diadalmasan, mint valami generális .	

Éva határozott, erős és küzdeni képes asszony. Amikor el szeretné hagyni a szarvaskői várat, Szalkay nem engedi. Az első kiadásban: „Éva az első szónál a kardjára kapott. A másodiknál visszataszította a félig kihúzott pengét, s visszaült az asztalhoz.” A harmadik kiadásban Éva már nem kardra kapó és férfias, hanem inkább kedvesezett: „Éva elszontyolodva roskadt vissza a székére” (1909). Ez sem felel meg jellemének. A végső változatban: „Éva visszaroskadt a székére” (1913).

Más szövegmódosításoknál is tetten érhető a cél: az árnyaltabb, hitelesebb jellemábrázolás. Dobó kemény, katonás jellemét ellentézesekkel teszi érző emberivé. Két esetben is. Nagy Lukáccsal való találkozása és az első

kiadásban elhangzó szavai önmagukban is ellentézisek, hiszen korábban vasba akarta őt verni, mert nem érkezett vissza időben a várba. A későbbi kiadásokban jó vitézének (!) nevezi, sőt arcon is csókolja. Hogy mennyire a *Titkosnapló Más szóval a szót* résznek szellemében változtat, mutatja, hogy e részben – mely egyik gondolatkörének összefoglaló címe *Egyesít* – azt olvassuk: „Az egység legszebb szimbóluma a csók” (Gárdonyi 1974: 190). Ebben az értelemben bővül ezzel a szóval a jelenet.

Láncot érdemelsz a lábadra gézengúz csavargó!	Láncot érdemelsz a lábadra gézengúz csavargó!
Aranyláncot a nyakadra derék vitézem!	Aranyláncot a nyakadra derék jó (1909-től) vitézem!
S megöleli a katonáját.	S megöleli, arcon csókolja (1909-től) a katonáját.

Az ilyen jellegű változtatásokra vonatkozhat a *Titkosnapló* egy másik bejegyzése is: „Érdekessé válik minden karakter, ha néhány olyan vonás van benne, aminek nem kellene lennie benne” (Gárdonyi 1974: 100).

A második, a Dobó jellemét érdekessé tevő, 1909-ben beiktatott szövegrész a kemény vitézt, mint a gyerekek nyelvén jól beszélő embert állítja elénk:

Estig szedték azok közül az oda sajtolt török halottakat.	Estig húzgálták a kövek közül az oda sajtolt török halottakat.
	Még a gyermekeknek is osztott Dobó dolgot:
	Szedjétek össze gyerekek az ágyugolyót, ami szanaszét hever.
	Hordjátok a nagyját a nagy ágyuk alá, az apraját a kis ágyuk alá a bástyák aljába!

Stilisztikai változtatások

A színek különös szerepet játszanak az impresszionista képekkel dolgozó írónál. A *Titkosnapló* külön fejezetben foglalkozik a színekkel (Gárdonyi 1974: 183–4). Közel negyven sárga (Gárdonyi 1974: 183) és több mint húsz kék (Gárdonyi 1974:184) árnyalatot jegyez be Gárdonyi. Az *Egri csillagokban* Török Bálint kaftánjának leírásakor, úgy tűnik, használja ezt a segédletét:

A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb.	A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb.
Bokáig érő nehéz sárgaselyem volt ez .	Bokáig érő nehéz sárgaselyem volt az (1905-től).
A többi kaftán mind egyforma ibolyakék volt, és narancssárga selyemmel kibélelt .	A többi kaftán mind egyforma ibolyaszínű (1909-től) volt, és narancsszínű sárga selyembélésű (1909-től).
Ez az egy kénsárga selyem volt, és habos fehér selyem a bélése.	Az az egy napraforgó színű (1909-től) selyem volt, és habos fehér selyem a bélése.
Maga az aranyfonalakból szőtt öv olyan szárazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, <u>mig</u> elkészült.	Maga az aranyfonalakból szőtt öv olyan szárazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, <u>mig</u> elkészült.
A gombok rajta a nyaktól az övig gyémánttal körözött aranygombok.	A gombok rajta a nyaktól az övig gyémánttal körözött aranygombok.

A *más szóval a szót* elv alapján tudatosan cserél szavakat képszerűbb hasonmásaikra. Dobó a várban az ágyon fekvő Éva finom halvány arcát látja az első kiadásban, később egy alva is szenvedő halott-szín női arcot (1909-től) néz.

Igyekszik dinamizálni a szöveget. Sárközi úgy pikulázik, hogy először táncolnak is rája, később tánca is kerekednek tüle.

Na akkor nekem innepem ván, – ujjongott a cigány, – olyan nótát pikulázok nekik, hogy még táncsolnak is rája .	Na akkor nekem innepem ván, – ujjongott a cigány, – olyan nótát pikulázok nekik, hogy még tánca is kerekednek tüle (1909-től).
--	--

(Ennek a kis résznek alapján az ujjongott szó helyesírásának alakulása is nyomon követhető.)

Gárdonyi törekszik arra is, hogy a szavak az olvasóban irányított érzelmeket keltsenek. A török ruha más, mint a magyar. Az maskara. Más dolog tehát egy ruhát és más egy maskarát magunkra öltetni.

Ha ez a vár megmarad, nem kell énnekem többé török ruhába öltözöm .	Ha ez a vár megmarad, nem kell énnekem többé török maskarát öltönem (1909-től).
--	--

(A részletben az öltözöm és magamra öltöm ige is változás.)

Arra is van példa, hogy az érzelemkeltő szót szakkifejezésre cseréli. A pontosítás persze a retorikai célt is szolgálhat. A hősokeket és hőstetteiket méltató beszédbe jobban illik egy szakszerű katonai kifejezés: a dandár, mint egy, az ellenséget minősítő megjelölés: a falka:

Bakocsi Antal, köztitéz egymaga rohant a janicsárok falkája közé.	Bakocsay (1905-től) István köztitéz egymaga rohant a janicsárok dandára (1909-től) közé.
---	--

(Ez a szöveghely arra is példa, hogy Gárdonyi a hős nevének írását is helyesbíti!)

A regény születése idejében élő magyar ember számára mást jelentett a kalap és a süveg. A *Pallas nagy lexikona* szerint a kalap szinonimája nem a süveg, hanem a főveg. A kalap eredetét a lexikon a Néró utáni időkre teszi, tehát viselhették már a török időkben is. A süveg címszó alatt nem találni keletkezési időpontot, a szóértelmező rész viszont kiemeli, hogy a süveg magyar viselet. Az 1913-as kiadás első kötetében Gergő csak akkor visel kalapot, amikor olasz énekesnek adja ki magát. Az első kiadásban erre a részletre az író feltehetően nem ügyelt. Ezt a pontatlanságát később kijavította:

A pap leszállt a kocsijáról, és levette a kalapját .	A pap leszállt a kocsijáról, és levette a süvegét (1909-től).
– Vedd le te is a kalapodat fiam, – mondotta Gergelynek.	– Vedd le te is a süvedet , fiam, – mondotta Gergelynek.

Gárdonyi a magyar nyelvet gyöngynek tekinti. A magyarságot úgyszintén. Számára „a magyarság nem kalapdísz, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét” (Gárdonyi 1974: 55). Ilyen gyöngy értelmű szó a regényben a vitéz. Más karaktert lát az olvasó a vitézben és mást a katonában. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az első kiadásban a regény indításakor Dobó Gergőhöz intézett kérdése: „Akarsz-e katona lenni, Gergő fiam?” a harmadik kiadástól (1909) már így hangzik: „Szeretnél-e vitéz lenni fiam?”

Bolyki Tamás *Szózatot* idéző utolsó szavai nemcsak emelkedettebbekké válnak, de egyértelműsítik, hogy a regény eszmei mondanivalója nem általánosságban a küzdelem, hanem a szent célért, a hazáért való küzdelem.

Küzdjetek rendületlenül .	Küzdjetek a hazáért (1909-től).
----------------------------------	--

Ez a változtatás egybecseng azzal az író elvvel is, hogy „váltsd látható szóra az elvont értelmű szavakat” (Gárdonyi 1974: 132).

Gárdonyi vallja: „Az igazi író nem a meglevő szókészletből dolgozik, hanem maga alkot új kifejezéseket szinte minden mondatában. Van, hogy új értelmet ad szavaknak” (Gárdonyi 1974: 140). Ezt a *Titkosnapló*ba rejtett igazságot Gergely és Hegedűs összeszólalkozásakor fedezhetjük fel. A kardrántást egy régies hangutánzó szóval írja le. A „S kardot rántott” mondat 1909-től így hangzik: „S a kardja egyszerre kiszottyant a hüvelyből.”

A *Titkosnapló* egyik fejezetében a képek erejét tárgyalja. Ott olvasható: „Minden ígét megnézz! Ahol a köznyelv leggyakoribb ígét vagy az irodalmi nyelv fakó ígét látod a papíron: más szóval a szót! Keresd a vele rokon ígétet” (Gárdonyi 1974: 132). Ennek megfelelően alakítja át azt a jelenetet, amikor Varsányi a diófa árnyékába telepedik:

Bizonyosan jót irt pedig – mondotta a zarándok, letelepedve a diófa árnyékába , – mert nem mondta , hogy siessek.	A zarándok beljebb ült (1909-től) a diófának az árnyékában (1913-tól).
	Bizonyosan jót irt pedig, – mondotta.
	Mert nem noszitott (1909-től), hogy siessek.

Talán ez a példa is eszébe juthatott Gárdonyinak a *Titkosnapló* ezen bejegyzésének megfogalmazásakor: „1915. 12. 27-én ismertem meg: micsoda ereje van a »mondta«, »szólt« törlésének és más szókkal való helyettesítésének. Ezernyi ige élénkíti, színezi, gazdagítja az írást” (Gárdonyi 1974: 19).

Gyakran tömörít. „Ahol van törölhető, töröld; ahol más szóra váltható, váltsd!” (Gárdonyi 1938: 352) „Sohase baj, ha rövid; az a baj, ha több a kelletténél. Csak a milyenző vonások legyenek művésziek!” (Gárdonyi 1974: 102) „Hagyd el, ami lényegtelen – ez a stíl (Feuerbach). Ne sajnáld az időt: minden szón gondolkodj! (Gárdonyi 1974:136) A Golgotára gondolva: „Semmit ki ne mondj, amit az olvasó maga kitalálhat” (Gárdonyi 1974: 55) elv szerint búcsúzik rövidebben Dobó Bolyki Tamástól:

Isten áldjon meg , Bolyky Tamás.	Isten veled (1909-től), Bolyky Tamás.
Te még az éjszakán átszállsz a csillagok országán s meglátod az Örökkévalót.	
Állj meg előtte Eger vitéze és mutass rá vérző sebedre.	Állj meg az Isten előtt: mutass rá vérző sebedre és mutass le erre a várra.

S mutass le erre a várra, ahol kétezer magyar áll a te utadra készen.	
Isten veled Tamás!	
Isten veled Eger hőse!	
Isten veled hazaszeretet mártírja!	

„Amelyik műben nincs mosolygás, olyan, mint a sótlan leves” (Gárdonyi 1974:97) – ezért Gárdonyi humoros betétekkel élénkít. Ilyen beszúrás 1909-től az a rész, amikor Sárközi kirántja magát a katonák kezéből, akik felvonsozták a bástyára, és célként mutatták a töröknek, majd kiszabadítja magát: „– Jaj, jaj, jaj! – kiabálta, a fejét a két markába fogva, – hogy a görcs állott vóna a lábamba, mikor ideindultam! Hogy vakult vóna meg az a bides ló, mikor ide hozott. Jaj, jaj, jaj! micsoda bolond eszem van nekem, hogy odamegyek, ahol ágyút sütögetnek.” A negyedik kiadásban (1913) az utolsó mondat elmarad, a szöveg tömörödik.

Didaktikai változtatások

Van, hogy leírásokat színez, bővít:

A hegyeken és dombokon széles messzeségben a sátorok ezrei tarkállottak; a sátorok előtt aranygombú boncsokokat és holdas zászlókat lengetett a szél.	A hegyeken és dombokon széles messzeségben a sátorok ezrei tarkállottak.
	Vörös és fehér sátorok, helyenkint zöld, kék, sárga és piros sátorok. A közemberek sátorai, mint a kettéhajtott kártyalap. A tisztek sátorai nyolcszegletű magas és díszes alkotmányok. A tisztí sátorokon aranygombos (1905-től) boncsokokat és holdas zászlókat lenget a szellő (1909-től).

Van, hol jelenségeket magyaráz: „De hogy a manóba lehet három ágyúnak kilenc dördülése? Ugy, hogy az Eger-körülí hegyek nyomban ismétlik az ágyúlövés hangját, s minden ágyúszót háromszor. No lesz itt muzsika, ha majd a töröknek három-négyszáz ágyúja egyszerre megszólal!” (1909-től)

Néhol folyamatleírást illeszt be: „A puskaport is maga mérte ki gondosan a mérőkanállal. – No, most elő a fojtást. Verd rá legény jól a döröklővel. Bele a golyót. S irányzott hosszan, gondosan” (1909-től).

A beszúrásoknak oka lehet, hogy korábban kimaradt, fontos részt pótol. Nem szerepelt például az első kiadásban a trónterem leírásakor a Szapolyai-címer. A név írásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy az egyes kiadásokban a név kétfajta írásmódban jelenik meg: Szapolyay és Szapolyai. Az ilyen jellegű eltérések külön vizsgálat tárgyát jelenthetik

Magas ívű csarnokok; színes és faragott falak; mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek; magas széles ajtók; ezüst csillagokkal ékesített kék mennyezetek; lépések zaját elnyelő vastag vörös szőnyegek.	Magasívű csarnokok; színes és faragott falak; mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek; magas széles ajtók; ezüst csillagokkal ékesített kék mennyezetek; lépések zaját elnyelő vastag vörös szőnyegek.
Gergely kábuldozott a pompától.	Gergely kábuldozott a pompától.
Úgy érezte magát, mintha minden sarokban egy koronás szellem állana, és azt (1909-től nincs) suttogná:	Úgy érezte, mintha minden sarokban egy koronás szellem állana, és suttogná:
– Királyok lábanyomán jártok.	– Királyok lábanyomán jártok!
Ezt a levegőt királyok lehelték be itten.	Ezt a levegőt királyok lehelték be itten!
Ezek a falak királyok szavát hangzották vissza (1909-től nincs).	
A trónteremben már öt fényes öltözetű úr volt jelen , mögöttük apródok és tisztek.	A trónteremben már öt fényes öltözetű úr ácsorgott (1909-től).
	Mögöttük apródok és tisztek.
A trón mellett két alabárdos testőr, de a trónon nem ült még senki.	A trón mellett néhány alabárdos testőr.
	De a trónon nem ült még senki.
Ez a terem is boltozatos volt, mint a többi, s a szilvakék selyem boltozat csillagai az égnek azt az óráját mutatták , amelyekben a nemzet Mátyást királyává választotta.	A (1905-től) terem boltozatos volt, mint a többi, s a katángszín kék (1905-ben szilva-szín ; 1913-tól katángszín) selyem boltozat csillagai az eget abban az órájában ábrázolták (1905-től), amelyekben a nemzet Mátyást királyának (1905-től) választotta.
	A trónus mögött nagy bíbor szőnyeg az ország aranyfonállal szőtt címerével (1909-től).
	Az országos címer belsejében megint egy kis címer: koronás kígyó és hármasan koronás leopárd; fölül lengyel sas (1909-től).

	A Szapolyay-család címere volt az (1909-től).
– Ő felsége hívja, nagyságos úr, – szólt egy díszruhás testőrtiszt Török Bálintnak.	Török Bálint elé egy palotás hadnagy lépett: (1909-től) – őfelsége hívja, nagyságos uram.

Ennél a részletnél azt láthatjuk, hogy ténylegesen sok a szövegmódosítás: változik a helyesírás (magas ívű – magasívű), kimarad szó, kimarad mondat, színesedik az ige, a kettőből néhány, a testőr tisztből palotás hadnagy lesz.

A *Pallas nagy lexikona* a palotás szót a táncossal azonosítja. Az első kiadásban a palotás szót Évára alkalmazza, aki palotás asszony lesz a királynő mellett. Az 1913-as kiadásban a török szultán követének fogadásakor már azt is megtudja az olvasó, hogy abban az időben a testőrt is palotásnak szólították:

„A termen mintha szellő fuvalt volna át.	A termen mintha szellő fuvalt volna át.
Mozgolódás támadt.	Mozgolódás támadt.
Két alabárdos testőr jött be az ajtón, aztán négy kis apród, aztán a királyné; utána a barát, Török Bálint, Verbócy, Batthyány Orbán, meg az öreg Petrovich.	Két alabárdos testőr – vagy mint akkor mondták: palotás , – lépett be az ajtón, aztán néhány udvari méltóság: udvarmester, kamarás, egy fekete pap , — bizonyosan az udvari káplán (1909-től); aztán négy kis apród, aztán a királyné; utána a barát, Török Bálint, Verbócy, Batthyány Orbán, meg az öreg Petrovich.”

Amit nem tudunk: miért javít vagy nem javít?

Gáspár lajbija az első kiadásban kék, később veres. Az őt jellemző momentán jegy –,Egy semmiske jegy érzéklete, amit más író le nem írna, amit pedig azonnal látunk (Gárdonyi 1974: 113)– először a kicsiny orr, aztán a nagy kéz:

Gergelynek rátapadt a szeme erre a legényre .	Gergelynek rátapadt a szeme a legényre.
Milyen kicsiny az orra!	Milyen nagy a keze! (1905-től)
És milyen kék lajbi van rajta!	És milyen veres (1905-től) lajbi van rajta!

Hogy nem teljesen átgondolt ez a változtatás, abból gondoljuk, hogy Gáspár fiát Gergely az ostrom előtt éppen apja kis orra alapján ismeri fel.

Az engem-engemet használata ma is foglalkoztatja a nyelvészeket (URL3). Mindkét változat elfogadott, de a tárgyragos változat már 1900 elején is sokkal elterjedtebb volt. Az első kiadásban szinte azonos arányban fordul elő mindkét változat, Móré mondatában mégis visszatér a régiesebb formához:

– Atyámfiái, – mondta rekedt érdes hangon, – ha megtudnátok engemet szabadítani, én mindnyájatokat kiváltanálak.	– Atyámfiái, – mondta halk érdes hangon, – ha meg tudnátok engem (1905-től) szabadítani, én mindnyájatokat kiváltanálak.
---	---

Már az első kiadásban is szerepeltek török szavak. Gergely a kis Szelimet törökül inti rendre „– Hajde! (Takarodj innen!)” A későbbi kiadásokban a törökökkel kapcsolatban megjelenő török szavak, kifejezések gyakoribbak. Van, hogy magyar szó szinonimájaként jelenik meg, és a jelentését a szövegösszefüggésből értjük meg:

A kurd ordítva rángatja magát , de erős kezek tartják.	A kurd ordít (1909-től külön mondat).
	Rángatódzik (1905-től változik meg a szó, 1909-től lesz külön mondat).
	De erős markok (1905-től) tartják.
Szakad róla dolmány, gomb és zsinór.	Szakad róla dolmány, gomb és zsinór.
A turbánja lefordul a fejről.	A turbánja lefordul a fejről.
Az orra vérzik.	Az orra vérzik.
Segítségért kiabál és leveti magát a földre.	Jetisint (1909-től) kiabál és leveti magát a földre.
A segítség nem jön.	A segítség nem jön.
Húzzák a lábánál fogva oly sebesen, hogy föl se kelhet, míg csak be nem szánkázott a várkapun.	Húzzák a lábánál fogva oly sebesen, hogy föl se kelhet, míg csak be nem szánkázott a várkapun.

Az is előfordul, hogy török eredetű szót módosít, illetve újonnan beillesztett részeket török szavakkal is színezi:

Akkor Arszlán bég a Boldogasszony temploma mellé húzatott négy nagy zarbuzánt , és azokra a bástyákra irányozta, ahol a magyarok néma ágyúí állottak.	Akkor Arszlán bég a Boldogasszony temploma mellé húzatott négy nagy falrontó ágyút (1909-től), és azokra a bástyákra irányozta, ahol a magyarok néma ágyúí állottak.
---	---

Ez már jobban lőtt.	Arszlán (1905-től) már jobban lőtt.
Golyói a város felől való oldalon törték a falakat meg a palánkot.	Golyói a város felől való oldalon törték a falakat meg a palánkot.
A legtöbbje kárba veszett, de amelyik talált, rontott .	A legtöbbje kárba veszett, de amelyik talált, bontott a falakon (1909-től).
	<p>Azon a napon a városbeli templomok tornyáról leszedte a török a keresztet, s holdat tett a helyére. Az oltárokat kiszórták. A képeket elégették. S délben már a tornyok ablakából énekelték a müezzinek hosszú vontatott üvöltéssel; Alláhu ákbár! Ashádu anna la Haha HI Allah!</p> <p>Áshádu anna Mahammed arrászulu Allah! Heija alassaláh!</p> <p>Heija alalfaláh! Allahu akbár! La Haha HI Alláh!</p> <p>(Isten a legmagasztosabb! Bizony nincs isten az Istenen kívül! Bizony Mohamed az ő prófétája! Jertek imádkozásra!</p> <p>Jertek Isten tiszteletére! Isten a legmagasztosabb! Nincs isten az Istenen kívül!) Délben hogy együtt ebédellek, Dobó hallgatag volt.</p>

A mohamedánok vallásosságát, imáit fontosnak tartja megismertetni. A Dobó imája utáni reggelen 1909-től bekerül a törökök reggeli imája is a regénybe.

Átírások

A várostrom több jelenetét újrakomponálja. Van, hogy csak kis részleteket:

A Sándor-bátyán erősen hullt a golyó.	A Sándor-bátyán szaporán duhogott (1909-től) a golyó.
Dobó látta, hogy zavar van ott.	Dobó látta, hogy zavarodás (1909-től) van ott.

A katonák rendetlenül vonultak széjjel .	A katonák rendetlenül ugrálnak el onnan (1909-től).
A török észrevette , hogy a külső várfalat egy kis kapu köti össze a belsővel.	A török valahogy tudomást szerzett arról (1905-től), hogy a külső várfalat egy kis kapu köti össze a belsővel.
Olyan volt az átjáró a két fal között, mint a csaton a pecek.	(Olyan volt az átjáró a két fal között, mint csaton a pecek.)
	Két magas létra a hegyen fordított V betű (1909-től).
	Egy török felfut reá.
A török észrevette (1905-től) az átjárót, s látta, hogy a kis kapun ki- és bejárnak a vitézek.	Látja (1909-től), hogy a kiskapun ki- és bejárnak a vitézek.
Nosza ágyút, vontatott a hegyre, s erősen golyózta a kaput.	Nosza ágyút vontatnak (1909-től) a hegyre, s erősen golyózzák a kaput.
Alig egy óra alatt öt ember esett el a kapu táján.	Alig egy óra alatt rakásra sebesült (1909-től) a magyar a kapu táján, s vagy öten el is dőlnek (1909-től).
– Deszkát fel!	– Deszkát fel!

Gergely és Hegedűs beszélgetésén viszont sokat változtat. Maga a beszélgetés eléggé terjedelmes. Ha marad az első megfogalmazás, fennáll a veszély, hogy az olvasó figyelme ellankad. Gárdonyi azzal élénkíti, hogy Gergely álmodására és fáradtságára utaló részeket épít be. A beszélgetés olyan gondolatokkal bővül már a második kiadástól, amelyeket az író a fiainak is örökül hagyott, amit Gergely így fogalmaz meg: „Minél lelkibb az ember, annál kisebb érték neki a test”, azt a fiainak így adja tovább: „A tökéletlen ember egy a testével, a teste ő. A tökéletes csak úgy néz a testére, mint a ruhájára” (Gárdonyi: Földre néző é. n.: 109). Gergely gondolata: „A hősök, a világtörténelem nagy hősei mind lelki emberek voltak.” A fiainak szánt üzenetként így hangzik: „A hős érzi, hogy élete örökkévaló” (Gárdonyi: Földre néző é. n.: 124)

A regény szövegváltozataiban sok dal és zenei betét szerepel változatlan formában. Gárdonyi csak a várbeli asszonyok énekét írja át:

A gyermekek a kemencék mellett lévő domb gyepén játszottak: a fiuk háborúsdit, a lányok körbe-kerengőt.	A gyermekek a kemencék mellett lévő domb gyepén játszottak: a fiúk háborúsdit, a lányok körbe-kerengőt:
---	---

Kék liliomszál Ugorj a Dunába. Támaszd meg oldalad Az aranyvirágba. Fésülködjél meg te, Mosakodjál meg te, Törülközzél meg te.	Ujváriék Katókája, aranyprémes a szoknyája Zibet-zabot a lovának, gyíngyet- gyöngyöt asszonyának! Gyöngykoszorút a lányának! (1909-től)
A Baloghné cselédje odavezette a kis török fiút.	A Baloghné cselédje odavezette a kis török fiút.

A szakralitás irányába mutató módosítások

Gárdonyi Géza a *Zsoltárok* című versében így fogalmaz:

Boldog ember ki az Isten útját járja,
láthatatlan angyal az utazó társa,
kő között se botlik, homályba se téved,
az ilyen embernek a halál is élet.

Tordai Ányos egri irodalomtörténész, cisztercita szerzetes, paptanár, az író beszélgetőtársa ott volt Gárdonyi halálos ágya mellett. Nála hitelesebb tanút és forrást Gárdonyi vallásosságával kapcsolatban nem lehet találni, hisz azok, akik ebben a témában megnyilatkoztak és megnyilatkoznak, vagy nem éltek együtt vele a vidéki kisvárosban, Egerben, vagy nem voltak kortársak, vagy nem ismerték személyesen, vagy – és Gárdonyi vallásosságát illetően ez a legfontosabb – nem voltak római katolikus papok. Tordai a *Zsoltárok* című verset magára a szerzőre vonatkoztatja, amikor egyik írásában így fogalmaz: „Mi egriek följebb nem vihattuk (mint a Bebek bátya). De a jó Isten, hisszük, még magasabbra vitte” (Tordai 1922). Ez a mondat egy pap szájából a keresztény ember számára annyit jelent, hogy a Dédapám nagy valószínűséggel eljutott az Örök Hazába. Tordai nem tagadja a rögs utat: „Igaz, hogy a spiritizmuson, Buddhán és tanításán keresztül (de) 1897-ben az előbbi istentagadó már Krisztusról álmodik, már azt tervezi sírfeliratául: Hiszek egy Istenben és az örök életben.” Tordai magyarázatot is ad, személyes élményeit is megosztja az olvasóval: Gárdonyi „egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia

s a hitigazságok. Amazt is forgatja sokszor, ezeken is töpreng még többször. Folyosója falára maga festi Szűz Máriát a kis Jézussal. Hálószobájának éke Munkácsy Krisztusa. Ágya felett a megfeszített Jézus keresztje. Végrendelele azt kívánja: pap szentelje be sírját és a sírkeresztje ezt hirdesse: Csak a teste” (Tordai 1935).

Az Egerbe költözés dátuma – 1897 – az Egri csillagok keletkezésének éve. Egerben tehát nemcsak az író, hanem az ember Gárdonyi életében is egy új világ kezdete, amiről a hiteles tanú Tordai így ír: „Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A megtérést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. Majd húsz évvel előbb indult el onnan az öreg liceum tudásával és hitével vértetesen: most vissza kellett mennie, hogy magasra nőtt fája meg is lombosodjék, hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a sokornyú város felett, a magányos csöndben Isten újra megérintette lelkét. Elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel, a másvilággal ezután már elszakíthatatlanul, összekötötte” (Tordai 1935).

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Gárdonyi tizennyolc éves korában Szőlősgyőrön életelvei között megfogalmazta a Jézus-követést, akkor remélhetjük, hogy a Dédapám földi élete más dimenzióban folytatódik.

Gárdonyi művészetének lényegi eleme a szakralitás. Ravasz László ezt így fogalmazza: „Nem fogadott el más kalauzt, csak a géniuszát. [...] vállalta [...] saját lángelméje kockázatát [...]. Minden sikerét felülről kapta ajándékba; tévedései és botlásai a távlatot és méretet adják sikerei és győzelmei nagyságához” (Ravasz 1933). Sík Sándor állítja: Gárdonyi számára „az írás szent hivatás, embertestvéri szolgálat” (Sík 1928: 10). Jókai Anna tézise: Gárdonyi írásaiban átragyog az élő örök Isten (Jókai 2015: 7). Cs. Varga István mindezt úgy összegzi: „Gárdonyi művészként apostolkodott, emberként folyamatosan tökéletesítette magát: a szeretet-parancsot igyekezett követni. Egri alkotómagánya nem elfordulás, hanem odafordulás: Jézusra, Máriára figyelő alkotói elcsendesedés. Ady, Bródy, Kosztolányi, Herczeg Ferenc, Sík Sándor, Tordai Ányos írásai arról tanúskodnak: nem a kritikuskhoz, hanem a betlehemi csillaghoz igazodott” (Cs. Varga 2015: 310).

Gárdonyi mindennapos bibliaolvasó volt, a Bibliát a könyvek könyvének tartotta (ld. Gárdonyi Géza: Írás a Bibliába). Jézus-követő életének és a Bibliához való kapcsolatának tárgyiasult bizonyítéka, hogy könyvtárának vallástörténeti, teológia állományból 31% krisztológia, 17% biblia, sok a katekizmus, káté, hitvallás (8%) és általános és összehasonlító vallástudományi kötet (6%) (ld. Varga 2000; Keller 2015: 78–84).

Amint láttuk, 1897 nemcsak az Egri csillagok okán új kezdet Gárdonyi életében, hanem az idézett Tordai Ányos szerint azért is, mert ettől az évtől kezdve Gárdonyi „már Krisztusról álmodik”.

A *Titkosnapló* szerint Gárdonyit a témaválasztásban a téma mögötti történet izgatta: „Leghatásosabb az olyan téma, amely mögött egy másik történet lappang, vagy valami olyan gondolat, amely a történet mögött világít” (Gárdonyi 1974: 61). Ez a történet mögötti történet Gárdonyinál jellemzően bibliai eredetű. Az *Aggyisten Biri* esetében: nincsen nagyobb szeretet, mint ha valaki életét adja barátaiért (Jn 15,13–17); a *Te Berkenyében* a szegény asszony két fillérje (Mk 12, 38–44), *Az öreg tekintetes*nél Illés és Jónás próféta története stb.

Tudjuk, hogy Gárdonyi az *Egri csillagok*ban igyekezett a történelmi tényekhez ragaszkodni. Senki nem kérdőjelezi meg, hogy pontos ismeretei ne lettek volna arról, hogy Bornemissza Gergely megözyvegült, majd újra meg-nősült, de egyik feleségét sem hívták Évának. Mindezek ellenére Gárdonyi a női főszereplőnek a bibliai eredetű Éva nevet adja, amiről tudható, hogy a szó a létigéből származik, jelentése életet adó, és a bibliai magyarázat szerint minden élők anyja.

A névválasztás bibliai párhuzamot sugall. Az indító jelenet emlékeztet a paradicsomra. Vicska (azaz a bibliai Éva) ráveszi Gergőt, hogy menjenek a tiltott erdőbe. Gergő (a bibliai Ádám) elcsábul. A bűnbeesés következménye, hogy Jumurdzsák véget vetni látszik a gyermekek paradicsomi életének. Megkezdődik a gonosszal való küzdelem. A gyermek Gergő legyőzi Jumurdzsákot, aki azonban újra kísért, és Éva saját gyermeke, Jancsi okán újabb tragédiát okoz. Az újabb harc már nem az egyén, a magányos Ádám küzdelme. A kis Jancsit az eszmék közötti háborúban, a magyarságért, a kereszténységért csatában való diadal tudja csak megmenteni. De éppen az asszonyként önmagát másokért – férjéért, családjáért – felajánló nő megtestesítőjévé váló (ld. Keller 2021b), kezdetben kísértő Vicska és a török asszony tárják elénk a jézusi tanítást: „Az az én parancsolatom, hogy úgy szeressétek egymást, ahogyan én szerettelek titeket” (Jn 15,12; vö. 13, 34).

A zárójelenet is áttételesen a paradicsomot idézi. Megjelenik Sforzia Mátyás a milánói Sforza család tagja, akinek címerébe rejtve ott a kísértő kígyó. Sforzia Mátyást a király küldte Egerbe, hogy Dobót és Mekcseyt rábeszélje arra, hogy maradjanak meg tisztségükben, de ők ezt nem vállalták, ők a hitegetések, a királyi segítség elmaradására ellenére is legyőzték a gonoszt. A gonosz azonban nem adta fel: Gergely a Héttoronyban végezte.

Benedek Marcell *A modern magyar irodalom* című munkájában (Benedek é. n.: 16–17) talán elsőként állítja, hogy: „az Egri csillagok Odüsszeiával kezdődő, Iliással végződő eposz.” Az eposzi kellékek közül az Egri csilla-

gokban: a rendkívüli hős, a rendkívüli téma, az eposzi igazságszolgáltatás nem igényelnek magyarázatot. Az isteni beavatkozás lehet, hogy sokaknak nem jut eszébe, pedig az eposz gyakran hordoz vallásos tartalmat is, ami az Egerbe költözött Gárdonyitól ismét nem idegen.

Gyönyörű rejtett utalás a regény szakrálisára, hogy Dobó katonákat biztató „nem kell félni” felszólítása az Ószövetségben és az Újszövetségben egyaránt gyakran ismétlődő „ne féljete” (1909-től) tanácsa magasztosul, és eszünkbe juttatja a Máté-evangéliumot. A tizedik fejezetben Jézus a tizenkét kiválasztott apostolhoz beszél. Az üldöztetésekre hívja fel a figyelmüket. Nyílt beszédre (harcra) és az Ő követésére biztatja a kiválasztottakat azzal, hogy „ne féljete” (Mt 10, 26). Az evangéliumi szövegkörnyezetből arra is lehet következtetni, hogy az író magát is biztatja és erősíti az általa választott úton való kitartásra.

Dobó fohásza nem emberi sóhaj, hanem ima. Az első kiadásban karjait széttárva, később imádkozásra illesztve fohászkodik. Szent Istvánt kezdetben arra kéri, nézzen szent köveire, később kimondja: templomára. A jele-netzáró kép is ehhez a templomi hangulathoz igazodik:

Az a kis holt az égen kiderült , s mindig több és több csillag ragyogott alá az égről .	Az a kis tisztás az égen mintha az ég ablaka volna, s benne a csillagok, fehér gyertyalángok .
--	---

Dobó Máriához és Szent Istvánhoz mondott imája a két szent okán Szent István király Nagy legendájának 14. fejezetére is emlékeztet. A legenda e fejezetének alaphelyzete rokon az 1552-beli állapotokkal: „egész Németország csapatait egyesítve ellenségként próbált rátörni Pannónia hatáira.” Dobó ugyanúgy gondolkodik és tesz, mint Szent István: megfontolván, hogy Krisztus segítségével nélkül mit sem tehet, kezét-szívét égnek emelte, és sérelmeit úrnője, az Örökszűz Istenanya, Mária elé tárva ilyen szókra fakadt: „Ha kedved telik benne, világnak úrnője, hogy örökséged szőlejét ellenség pusztítsa, s a kereszténység zsenge ültetvényét irtsa, kérve kérlek, ne rójják fel az én renyhességemnek, hanem inkább akaratom rendelésének. Ha a pásztor bűnös, érdeme szerint ő maga lakoljon, kérlek, ártatlan juhokat dühöd ne sújtsjon.” Eger vára védelmének története is hasonlóan alakul (a csata Te Deummal záródik!): „E beszéd után Máriától már szinte megvigasztalva, magabiztosan útra kelt az ellenség irányába. Mindjárt másnap hírnök érkezett a germánok táborába minden egyes vezérhez, mintha a császár küldte volna, és parancsot adott át a visszatérésre. Mihelyt az ellenség visszavonult, és a szent felismerte, hogy Isten irgalmának oltalma látogatta meg, a földre borulva hálát adott Krisztusnak és szülőanyjának, kinek védelmébe magát és országának gondját szüntelen imában ajánlotta. A császár pedig megrémült övéinek ennyire

váratlan kudarcától, és tudakolta, miképpen történt a dolog.” A regény rejtett üzenete a legenda szavaival: „Mikor aztán belátta, hogy valóban visszatértek, nem kételkedett, hogy ez Isten szándékából történt.”

Gergely és Éva esküvői jelenete is sok helyen módosul. A változások rímelenek az író könyvvel kapcsolatos felfogására: „A könyv is emberi test. Papiros-test. A Földön élt lélek világító része maradt benne. S hangtalan beszéde könnye, mosolygása, – szíve dobogása.” A lélek világító része, a hangtalan beszéd, a könny, a mosoly, a szív dobbanása a szakralitás irányába alakítják a jelenetet. A sokat szenvedett Gárdonyi számára Eger „elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját” (Tordai 1935). Ennek jele, hogy minden kudarca ellenére is tudatosítja az olvasóban: a házasság a hatodik szentség. Isten ajándéka az embernek, a szívek szövetsége, amit a felek egymásnak szolgáltatnak ki. Éva „nem tudta, hogy Gergely mit akar, de érezte a hangja rezgéséből, hogy a gondolata szent és ünnepies”, hiszen Gergely imádkozott, mert imádkozni kellett, mert nem a magasból, hanem a magasságból nézte őket az Isten. Az, ami történt, szent dolog, több mint Isten akarata: Isten áldása, ami miatt le kell térdelni férjnek is, feleségnek is, és a tanúknak visszhangozniuk kell: úgy legyen, Ámen! A kántortanító még az első hitvesi csókot is képes szakrális dimenzióba emelni: nem egyszerűen két emberről van már szó, hanem egy fiatal párról, akik olyan áhítattal csókolják meg egymást, mintha Isten áldó kezét éreznék a fejükön. (A csók kapcsán megjegyezzük, hogy bár szinte minden olvasó szerelmes regénynek is tartja az Egri csillagokat, a regényben a több mint ötvenszer előforduló csók szó csak egy-két alkalommal vonatkozik Gergelyre és Évára. Ennek egyik szép példája éppen az ebben a dolgozatban is szereplő házasságkötési jelenet.)

Összefoglalás

E dolgozattal több célunk volt. Mindenekelőtt megemlékezni és tisztelegni a *Nagy Könyvről* szerzője halálának századik évfordulóján. Mondatról mondatra összehasonlítani az író életében megjelent kiadásokat. Tipizálni a változtatásokat. Párhuzamba hozni azokat az író dokumentált szándékai-val. Rámutatni arra, hogy ezen módszer segítségével más alkotók életműve is matematikai és statisztikai kimutatásokkal is vizsgálhatóvá válik, és a korábbi, egymással nem egyező vélemények számszerűen értékelhetők.

Tanulmányunkban a tartalmi keretek okán messze nem volt lehetőség a szövegváltozatok mindenre kiterjedő elemzésére, de az egyértelműen állítható, hogy az elemzések számtalan irányba tovább folytathatók.

Lényegesebb megállapításaink a következők:

Az író mélységes alázata, az olvasók iránt érzett felelőssége és tisztelete, valamint a minőség melletti elkötelezettsége és a tökéletességre való törek-

vése mutatkozik meg abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által Péczely-díjjal jutalmazott (1902. október 27.) regényét szinte a díj átvételétől kezdve folyamatosan jobbitotta.

A vizsgált példák azt mutatják, hogy jelentősebb módosításokra 1905-ben és 1909-ben került sor, de az 1913-as kiadásban is találunk átírt részeket. Nem ritka, hogy ugyanazt a szövegrészt egymás után többször is módosítja.

A fontos szövegrészek, nagyjelenetek, szállóigévé vált mondatok nem változnak.

Gárdonyi a szövegeket – néhány kivételtől eltekintve – tudatosan változtatta. A változtatások jelentős részének okát a *Titkosnaplóban* és a *Magyarul így* című könyvében saját maga meg is adta. Új ismeretek birtokában, illetve a felfedezett tárgyi és logikai pontatlanságok esetén javított. Kifejezőbb, képszerűbb, gazdagabb jelentéstartalmú, színesebb, az olvasót érzelmileg jobban magával ragadó szinonimákkal, a mondatok tömörítésével, a felesleges részek elhagyásával emelte a regény művészi színvonalát. Visszanyúlt régies szavakhoz, kifejezésekhez, bizonyos szavaknak új értelmet adott. Világos nyelvhasználatával a jobb megértést szolgálja, egyértelműsíti a mondanivalót. A betoldásokkal a leírásokat színesíti, az olvasó figyelmét ébren tartja, magyaráz, új információkat közöl. Későbbi kiadásokban több a török szó, kifejezés, ima. A helyzetek, szituációk változásában megmutatkozik emberismerete, pszichológiai érzéke. Alakjainak jellemét árnyalja. Nem állt tőle távol, hogy személyes belső érzéseinek is teret adjon, családjának szánt jó tanácsait megossza olvasóival. Több helyen és formában kimutatható a határozottabb, egyértelműbb szakrális üzenet.

Szakirodalom

- Alszeghy Zsolt 1923. *A XIX. század magyar irodalma*. Szent István Társulat. Budapest.
- Balázs Géza 2017. *Arany János szókincse, költői szótára*. e-nyelvmagazin.hu (Utolsó letöltés: 2017. 02. 28)
- Benedek Marcell é. n. *A modern magyar irodalom*. Béta Irodalmi Részevnytársaság. Budapest.
- Beöthy Zsolt 1902. *Jelentés a Péczely-regénypályázatról*. Akadémiai Értesítő. 646–9.
- Cs. Varga István 2015. A Jézus-eszmény átragyogása. In: Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Császtvay Tünde 2018. Életrajzi jegyzet. In: Császtvay Tünde (szerk.): *Gárdonyi Géza. Egri csillagok*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Császtvay Tünde – Fodor Pál 2014. Gárdonyi Géza és műve. *Magyar Tudomány* 828–931.

- Gárdonyi József 1934. *Az élő Gárdonyi*. Dante. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1938. *Magyarul így*. Dante. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1961. *Egri csillagok*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *Egri csillagok*. Sajtó alá rendezte Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1974. *Titkosnapló*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza é. n. *Földre néző szem*. Dante. Budapest. 109.
- Jókai Anna 2015. A megkerülhetetlen Isten. in: Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Keller Péter 2015. *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Keller Péter 2019a. Egy vidéki néptanító. Gárdonyi Géza pedagógiája. In: Kovács-Németh Mária – Lévai Attila – Szabó Péter (szerk.): *A magyarság megtartó ereje* III. Palatina Nyomda. Győr. 223–31.
- Keller Péter 2019b. Tettéknek oka... (Gondolatok Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes című kisregényéről) In: Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes*. Szent István Társulat. Budapest. 131–55.
- Keller Péter 2021a. Gárdonyi Géza és az írói felelősség. *Anyanyelv és Irodalmi Nevelés* 1–2/79–90.
- Keller Péter 2021b: A másokért felajánlott élet motívuma Gárdonyi nőalakjaiban. A női dimenzió. *Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata* 1/77–85. <https://doi.org/10.55344/andfh.2101077>
- Kovács Árpád 2014. A „legújabb Gárdonyi”: arccal Dosztojevszkij felé (A poétikai irányváltás kérdéséhez) *Filológiai Közlöny* 2014/2.
- Köveskúti Jenő 1929. Gárdonyi és a kritika. In: Simon Lajos – Móra László (szerk.): *Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság évkönyve*. Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság. 82–7.
- Madarász Flóris 1909. Gárdonyi Géza. *Katolikus Szemle* 263–80; 380–95; 477–500.
- Nagy János Ádám 2021a. Humorelemek előfordulásának vizsgálata a Göre Gábor-kötetekben. In: Keller Péter (szerk.): *„A Nemzeti szalóny és Más”*. Válogatás a szülősgyőröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásából. 64–72.
- Nagy János Ádám 2021b. Rákosi Viktor (Sipulusz) hatása a magyar humorra és recepciójának változása az utóbbi 100 évben.” In: Keller Péter (szerk.): *„A Nemzeti szalóny és Más”*. Válogatás a szülősgyőröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásából. 106–14.
- Szent István király Nagy legendája
- Tordai Ányos 1922. Gárdonyi utolsó napjaiból. Naplójegyzetek. *Élet* 23. sz. november 12. (?)
- Tordai Ányos 1935. Amit nem tudunk Gárdonyiról. Különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából.
- Varga Zita 2000. *Gárdonyi Géza könyvtára*. Bródy S. M. és Vár. Kvt. Eger.

Források

- URL1. https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A9cs_polg%C3%A1rmestereinek_list%C3%A1ja, (Utolsó letöltés: 2022. 06. 19.)
- URL2. <http://users.atw.hu/olvasas/index.php?m=olvasas&mm=olvasmanyok&n=&p=> (Utolsó letöltés: 2022. 05. 28.)
- URL3. https://nevmassblog.wordpress.com/2014/02/12/engem_engemet/ (Utolsó letöltés: 2022. 02. 01.)

Keller Péter

MBA minőségmenedzsmet, MSc gépészmérnök

Gárdonyi Géza Bt.

E-mail: kellerpeter@gardonyigeza.hu

<https://orcid.org/0000-0001-6348-5672>

Nagy János Ádám

villamosmérnök

NJA Zrt.

E-mail: nagy.jadam@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7005-8510>

Abstract

KELLER, PÉTER – NAGY, JÁNOS ÁDÁM

TEXT VERSIONS OF THE *ECLIPSE OF THE CRESCENT MOON*

October 30, 2022 will be the centenary of Gárdonyi Géza's death. For the commemoration of the anniversary, as the result of many years of work, Nagy János Ádám developed the technology based on computer science with the help of which, for the first time in nearly a hundred and ten years, it was possible to compare the text versions of the four editions of the Great Book published during the writer's lifetime. With the application of this method it can be confirmed that the writer consciously developed his texts from edition to edition according to the principles set by himself. We do not publish a comprehensive investigation, but present the writing method of Gárdonyi Géza through examples. We could not endeavour for a complete comparison because we work with a comparison of huge corpus. The four editions contain a total of nearly 45,000 sentences and approximately 2.3 million characters.

Keywords: Gárdonyi Géza, *Eclipse of the Crescent Moon*, text version, motivations for altering the text